

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXIV-ik évf.

Mártius—Április 1889.

2-ik füzet.

ADALÉKOK AZ IMÁDSÁG TÖRTÉNELMÉHEZ.

„Valamint az erdön minden fának saját levele, saját virága van, így van minden népnek saját vallása és nyelve.”

Mordvin mondás.

Lehet-e szó az imádság történelméről? Az imádság nem-e egyazon mindig és mindenkor? A szív legvalóbb érzéseiből veszi eredetét s a lelki élet mélységéből emelkedik a mindenütt való Istenhez, kit az ég s az egeknek egei bé nem foghatnak, lényege kérés s e kérés egyszersmind magasztalása a legfőbb lénynek s töredelmes önmegalázás. — Tökéletesen igaz, hogy minden imádság e meghatározás alá esik, ámde tufelől nem közömbös kérdés, hogy az imádság az emberi szív milyen érzéseiből fakad, az istenség melyik jelzője személyesítettik abban a lényben, kihez intézve van és minő kérést tartalmaz? Mert bizony más dolog, ha csupán csak félelemből kérünk s megint más, ha az Istenben való öröm s a gyönyörködés az Ur törvényében késztet az imádságra s az sem mindegy, ha az ember a kegyelmes és igaz Istenhez vagy ahoz a fölényhez intézi könyörgését, a kit tűz és köeső dicsérnek, s a kinek haragja előtt reszket a föld s végül az sem lehet közömbös, hogy tulajdonkép mit kér a halandó az élők Istenétől és kinek kéri. Annak imádsága, ki csupán magának kér az anyagi javakból, nem lehet egyenértékű azéval, a ki magának s embertársainak nem csupán ezekért esedezik, de ezeken kívül a lelki jókért is. Bizony itt jelentékeny különbségek tárnak fel, melyeket, ha előnkbe adatnak, nem lehet nem látnunk. Ha e lényeges különbségeket vizsgálatunk tárgyává tesszük, legott észre fogjuk venni, hogy az imádságok nem ugyanazon egy magasságot érik el szárnyon járó emelkedésökben, hasonlóan az ég szárnyasaihoz, melyek repülésökben a légkör különböző magasságu emelkedéseig hatnak el. És ha ezt így látjuk e mai nap is, mennyivel inkább észrevehető a különbség az emberi nem egyes korszakainak összehasonlító történelmében és ha az imádság még az egyéni élet váltakozásai és változásai szerint is idomul, s ez nem is lehetne másképpen, mert hiszen szavai a szív érzéseibe oltatnak, mennyivel inkább változha-

tott az s kellett hogy változzék a népszellem, a művelődés s a felekezeti irányadó szempontok tartós befolyása alatt. Az emberi nem nagy egészében, a mióta történeteit ismerjük, fejlődni meg nem szünt napjainkig; az egyes népek hol lassan, hol gyorsan haladtak elé s a művelődés korszakai mind elébbre vitték a fejlődő népszellemet. Ez az elébbmenetel természetesen az erkölcsi életet is felkarolta s fokozatosan nemesítette, s a haladó művelődés hódításai közt azon az uton járt, melyen Sokrates, önmunkássága körében saját maga és mások értelmi tehetségeit fejlesztve, ki czélnak tartotta az erény megismerését s az egyes erényeket ismereteknek. A ki tudja, hogy voltaképpen mi az erény, az, Sokrates szerint, azt gyakorolja is.¹⁾ Ime Sokrates élete történelmében azt látjuk, a mit fajunk művelődésének történelmében, t. i., hogy az erényt nem ingyen kapjuk, hanem a jónak ismerete által, hiszen Aretê „az erény“, mint a hogy azt egy mélyértelmű hellén mythos mondja, Alêtheia „az igazság“ leánya. Az imádság s ezt nem szükséges itt bőven bizonyitanunk, az erkölcsi élet egyik leggazdagabb élő vize, mely üde virányait folyvást éleszti s élteti, melynek forrása nem másutt, hanem éppen magának az erkölcsi életnek mélyében rejlik s a mit onnan merit, azt valósággal adójának adja vissza, az erkölcsi élet fonyadni kezdő növényeit öntözve, új életre támasztva. Ennélfogva bizonyos, hogy az erkölcsi élet fejlődésének emelkedő fokain az imádság is emelkedik, tisztul az anyagiság salakjától, mind inkább szellemibb lesz. Ezek után bátran mondhatjuk, hogy az imádságnak épp oly hosszú történelme van, mint az erkölcsi életnek s ez megint a tudás változati fokain át gyarapodott belértékben és terjedelemben, az emberi értelem tudása pedig ott kezdődik, a hol öntudatos munkássága először fölgerjedt.

Az egyes népek fajunk történelmének egy korszakában sem haladtak egyenlőképpen, sőt a megtett utnak aránya az időhez igen jelentékeny különbözőségeket mutat elő. Mai nap is földtekénk némely népe a fejlődésnek első pályafokánál látszik lenni, úgy él, mint hajdanában a kőkorszak embere élt s a milyen gyarlók és fogyatékosok életfentartásának külső eszközei, szerszámai, fegyverei, ruházata, test tápláló eledele, a milyen hiányosok ismeretei, fejletlen nyelve, durvák erkölcssei, olyan kezdetlegesek vallásos fogalmai, illetőleg a főlényről, felesszámú nyilatkozásairól s a siron tuli életről való képzeletei. Az ilyenek imádságaikban egyebet nem kérnek, mint halászatoknak és

¹⁾ L. Aristoteles Ἠθικά Εὐδημίαια cz. művének következő helyét: Σωκράτης μὲν οὖν . . . φησὶ εἶναι τέλος τὸ γινώσκειν τὴν ἀρετὴν ἐπιστήμας γὰρ φησὶ εἶναι πάσας τὰς ἀρετάς, ὡσθ' ἅμα συμβαίνειν εἰδέναι τε τὴν δικαιοσύνην καὶ εἶναι δίκαιον.

vadászatoknak életök fentartására szükséges zsákmányát s annak elhárítását, a miből reájok nézt a leggyakoribb veszély származhatik. Földtekénk különböző éghajlatai alatt az embert más-más veszélyek fenyegetik s élelmének megszokott eszközei is különbözők s e különbségeknek megfelelőleg a halász imája nem az, a mi a vadászé, s az északi sarkvidék eszkimó lakója nem azon kedvezményt kéri s nem azon veszély elhárításáért könyörög, mint a délvidéki.

A pálma és rizstermő tartományok lakója a datolya és rizs meg nem fogyatkozó terméseért imádkozik. A Kolh nép Bengáliában, mely az Árya népek bejövetele előtt, sőt még a drávida törzseké előtt is ott lakott, a hol jelenleg látjuk, ünnepélyes áldozati imájában illetéknéppen fohászokodik két főbb istenéhez:

„Oh Tari meriah! szabadíts meg minket a tigristől s a kigyótól! Oh, Pennou meriah! add meg nekünk azt, a miért sovárgunk.“ Tari a föld istennője s Pennou nem más, mint az, a mitől a népek leginkább félnek: az őstigris, a merő aczélból alkotott tigris, a ki egy napon az anyaföldből előtermett s azóta a Kolh nép mythológiájában a hadak isteneként szerepel. Azonban a déli égöv ezen a művelődés alsó fokán álló népe is, imádságaiban gyakran emlit egy főistent s ezt megkülönbözteti a többi istentől: ez a világság örök Istene. Észak-Amerika vörös bőrű lakosságának ama törzsei, melyek magokat Shis Inday-nak nevezik („az erdők emberei“), tisztelik a medvét, szentnek tartják a bagolyt és a sast, Istal Nal etche-t az emberi nem szülő anyjának tudják, a művelődés legalsóbb fokán állnak; inkább ajakmozgással és mozdulatokkal társalognak, mint szóval, egymást nem üdvözlik, egymástól nem vesznek búcsut, és mégis egy főlényben hisznek. A nyugati Inoitok főistenököt Tornasuknak nevezik ¹⁾ és így tovább minden eddig ismert nép bir a főlénynek valamely homályos tudatával, kihez kezdetleges, gyarló imádságaikat rebegték. Isten lételének öt legnevezetesebb bizonyítékai közül a negyedik: a történelmi bizonyítás, mely szerint egy vagy más Istent minden népek elismernek. Több olyan népet ismerünk, mely Istenben saját faja, vagy általában az emberi nem atyját látta. A Rig-Veda egyik legrégebbi himnuszában Agni-hoz e szavakat olvassuk: „Légy kegyelmes hozzánk, mint az atya fiához“; egy másik himnuszában a Rig-Vedának e szavakra találunk: „Hall-

¹⁾ Az ezen népekről szóló adatokat Élie Reclus „Les Primitifs“ czimű nagybecsű munkájából vettem (Páris, 1885).

gass meg Indra, valamint az atya meghallgatja fiát¹⁾ A latin eredetű népek főistenének neve tudvalevőleg Jupiter; ha e nevet alkotó elemeire bontjuk (Ju—piter), az „fénylő atyát“ jelent, mert Jovis a hellének Ζεύς²⁾ neve ugyanazt fejezi ki, a mit a szanszkrit Dyaus, t. i. a fénylő eget s a védai Dyaush pitar teljesen egyezik a latin Jupiter s a hellén Ζεύς πατήρ-rel. Ezen a vallás történelmére nézt is annyira fontos összetételnek eredeti értelme nem lehetett más, mint az „ég atya“. A héberek Istent gyakran atyának nevezik, így mondja a zsoltáriról: „Én atyám vagy te, én erős Istenem és én szabadításomnak kősziklája³⁾ „Valljon nem mindnyájunknak egy atyánk vagy-on-e?“ kérdezi Malakias.⁴⁾ Abija király neve(אֲבִיָּה) azt jelenti, hogy „atya Isten“ s ugyanilyen jelentéssel bír az Abihu név is(אֲבִי־יְהוָה). A lapp a szivárványt a čajuoks-nak nevezi, a mi szószerint annyit tesz, mint „az atya íve“, illetőleg „Isten íve“, s ugyan a lapp a villámot saját nyelvén a čatollo-nak mondja, a mi a. m. „az atya (illetőleg Isten) tüze“⁵⁾ Sajat Isten szavunk Budenz szerint a finn isä „atya“ szóval függ össze. Istent a törökök menggi ata-nak „mennyei atyának“ is nevezik. Az ó-osman čolab istennév, mely čelebi „előkelő“, ill. „vallásos férfit“ szóval függ össze, mint Vámbéry helyesen vette észre, čalaba-ból vonatott össze, mi szószerint „ősz atyát“ jelent.⁶⁾ A germánok Odin nevű főistenüket Alvader névvel is illeték és így tovább, mert távol vagyunk attól, hogy az itt felhozható példákat kimerítettük volna. A vallásos eszmék ama fogalomkörében, melyben Isten atyának mondatik, az illető fogalom átszellemlésének három fokát látjuk, a legalsóbbon ugyanis Isten atyasága csak annyit jelent, hogy benne az ember egy oly ős főlényt tisztel, ki már az időknek kezdetén munkás volt a természet alkotásaiban, ezen a fokon áll a lapp kifejezés; a középfokon Istenhez az ember oly viszonyban lenni mondatik, a melyben a fiu atyjához, e

1) L. Müller Miksa „Lectures on the Origin and Growth of Religion“ (London. 1878), a 222-dik lapon.

2) Jovis a. m. Ζεύς, l. a j és z mássalhangzók átváltozását illetőleg a latin és hellén nyelvben az itt felhozható számos példából ez egyet: lat. ju gum, hell. ζυγόν.

3) 89, 27.

4) 2, 10.

5) L. Budenz József „Magyar-ugor összehasonlító szótár“-a 824-dik lapját.

6) L. Vámbéry „Die Primitive Cultur des Turko-Tatarischen Volkes“ (Lipscse, 1879), a 242-dik lapon.

fokon támadt a védai kifejezés, melynek hasonlóját látjuk Pál apostol következő rendeletében: Γίνεσθε οὖν μιμηταὶ τοῦ Θεοῦ, ὡς τέχνα ἀγαπητά. „Legyetek Istennek követői, mint szerelmes fiak“¹⁾ és végül a legfelsőbb fokon az emberek Isten fiainak mondatnak, p. o. Christus urunk következő tanításában: πλὴν ἀγαπάτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν, καὶ ἀγαθοποιεῖτε καὶ δανείζετε μηδὲν ἀπελπίζοντες· καὶ ἔσται ὁ μισθὸς ὑμῶν πολὺς, καὶ ἔσεσθε υἱοὶ τοῦ ὑψίστου. „Annak okáért szeresétek ellenségeiteket és jól tegyetek és kölcsönt adjatok, semmit abból nem várván: és a ti jutalmatok sok leszén és a ma' magasztos Istennek fiai lesztek“.²⁾ Az imádság is megfelelőleg e három foknak emelkedik mind magasabbra a föld színe felett a magas ég felé.

Az etymológiának egyik igen érdekes kérdése azt a gyökszót illeti, melyből a különböző népek nyelvei imádság-szavukat képezték. A hébertefillâ (אֱלֹהִים) szó, mely imádságot jelent, a palala, pul igegyökből képzett hithpaelalaknak származéka, mely gyök eredetileg a. m. „forgató“, „hengerítő“, s átvitt értelemben a magát Isten előtt megalázót s mintegy a föld porában hengergőt is jelenthette. Az imádságnak egy másik ilyen metaphoricus kifejezése a héberben az imádkozót tömjénezőnek mondja (אֲתָרָה atar). A syrselő „imádkozik“ eredetileg, a magát meghajtót, meghajlót jelentette, tehát az imádkozó mozdulatát fejezte ki.³⁾ Az uj perzsa nemanaz „imádság“, ó-baktriai nemanh, szanszkrit namas a nam igegyökből származott, a mi annyit jelent, mint „meghajolni“, „fordulni“, l. Justi zend nyelvtenát a 167. és 174. l. A görög εὐχεσθαι „imádkozni“-val Curtius György szerint hangtanilag megegyező szanszkrit szó tulajdonképen „figyelmezni“-t jelent; Lasaulx e szót más-képpen eredezteti s úgy gondolom helyesebben, mint a görög etymologia nagy mestere, Curtius. Szerinte εὐχὴ „imádság“ εὐχῆ-val (magniloquentia „fennyen szólás“) függ össze, εὐχέω a. m. „fennyen szólok“, a mi a latin augeo-val egyazon s az aug gyökre vezet vissza. E szerint az imádság tulajdonkép a hangos szót jelentette, l. ö. h. v. a védai brahman szót. A latin orare eredetileg „szájt nyitni“ jelentéssel bírt, átvitt értelemben a. m. 1. „szólni“, p. o. orare causam, 2. „imádkozni“, l. ö. h. v. os, oris „száj“; az illető ige eredeti értelme tehát szintén mozgást jelentett. Saját

¹⁾ Ef. 5, 1.

²⁾ Lukács 6, 35.

³⁾ Ugyanez a szó fejezi ki az arab és aethiop nyelvben is az imádság fogalmát.

imádkozni szavunk eredete homályos, régibb alakja vimád volt, így látjuk a H. Beszédben. Hunfalvy e szót a cseremiszi jumuld-, jumolt-tal hasonlítja össze, a mi vele egyértelmű, Budenz a vogul vo-u-val tartja egyazonnak, Vámbéry pedig a szláv vimodl-ból eredetnek gondolja, mi szintén „imádkozni“-t jelent. A kondai vogul vov eredetileg „szólni“-t, a cseremiszi jumuld — „Jumót (ill. a főistent) imádni“ teszen. Az altai mürgü „imádság“ a mongol mürgü-gü igéből eredt, mely eredetileg „meghajolni“-t s átvitt értelemben „imádni“-t teszen. Az oszmanli dua arab eredetű, riga hasonlóképpen s reményt és félelmet jelent, istek és dilek tulajdonképpen a. m. „kivánság“, l. az istemäk, és dilemäk igét „akarni“, kívánni“ stb. Az itt elmondottakból világosan látjuk, hogy az imádság különböző kifejezései a különböző nyelvekben eredetileg mást jelentettek, úgy mint leggyakrabban bizonyos mozgást, még pedig a meghajlást. A térdhajtás a különböző sémi népeknél a tiszteletadás s imádás külső jele volt, így olvassuk a Királyok első könyvében e szavakat: „Meghagytam pedig Izraelben hétezer embert, kiknek az ő térdek meg nem hajlott a Baalnak és kiknek szájak nem csókolta meg azt (Istennek Ilyéshez intézett szavai)“.¹⁾ Aegyptomban, Hellásban épp úgy, mint Palaestinában Isten imádásakor a hívő kezeit felemelte, így látjuk számos aegyptomi festésekben s az imádság ideographicus megjelölésében. A XXVIII. Zsoltár 2-dik vben a fohász-kodó e szavakat mondja: „Hallgasd meg az én könyörgésimnek szavát, midőn kiáltok hozzád, és midőn felemelem kezeimet a' te szentséges templomodhoz“.²⁾ A tenger isteneihez imádkozó hellén kezeit a tenger felé, az alvilági istenek egyikéhez könyörgő pedig a föld felé terjeszté.³⁾ A Pythagorast követők Alexandriai Clemens szerint (Stromat. IV.) hangosan imádkoztak, mások mormolva mondták imáikat. A mordvin halkan mondja imáját s kezét az áldozat bemutatásánál ég felé terjeszti s a szertartás bevégeztével térdén állva főpapja után éneklí az erdei istenek tiszteletére mondott imádságot. A mandsu bizonyos imádság alkalmából féltérdre ereszkedik s kezével tapsol. A Sâma-Vedában olvassuk: „Hangos énekem, oh uram! ez által magasztaltassál“ stb. Ez az, a mit Pythagoras mond az id. helyen: μετὰ φωνῆς εὐχέσθαι.

Mielőtt tovább mennék az ima tárgyalásában, két mozzanatot

¹⁾ L. a XIX. rész 18-dik vben.

²⁾ שָׁמַע קוֹל תְּהַנִּינִי בְּשִׁעֵי אֱלֹהֶיךָ בְּנִשְׂאֵי יָדַי אֶל־רִבְרִיב קִרְיָשֶׁךָ.

³⁾ Homer II. 1,351. 9,538.

kell érintenem, u. m. 1. a vallás-történelmit, 2. a kulturait. Nagyon röviden fogok e kettőről szólni, hogy minél előbb jelen értekezésem főtárgyánál legyek.

A vallástörténelem sarkpontját az istenség eszméje alkotja. Már azokból is, a melyeket fennebb említettem, de más e tárgyra vonatkozó czikkeimből¹⁾ is világosan kitűnik azon tétel megdönthetlen igazsága, hogy egy főhatalomról való fogalom az emberi lélekkel együtt születik.

Ez az emberrel született fogalom csakis lényegileg nevezhető így, mert voltaképen nem maga a fogalom, de annak csupán csirája rejlik az emberi lélekben, mely aztán a külvilág befolyása alatt fejlődik fogalomná. Ilyeténképen a vallásos eszme történelmi fejlődése az egy Istenről való hitből indul ki; e kiindulási pontot protomonoteizmusnak nevezhetjük. A természeti erők első mozgatójához lelkünk a mindennapi s hozzánk legközelebb álló tapasztalatok benyomásai alatt emelkedik s e szerint a főlény eszméjéhez azon az uton hatol, melyen Aristoteles bölcsészete a hozzánk tapasztalatilag legközelebb állóktól (*πρότερον πρὸς ἡμᾶς*) az elméleti elvekhez (*πρότερον φύσει*) vezérel. Az Istennek eme sejtelme azonban még igen távol áll Aristoteles Istenről való eszméjétől, melyet bölcsészeti vizsgálatának két ide tartozó helyén következőkép határozott meg: „a mindeneget mozgató és senki által nem mozgató“, „a kezdet, melynek lényege tevékenység, állandékja láthatatlan s a legjobb.“ E protomonoteizmus a természetnek a még eléggé nem egyzett emberi elmére gyakorolt meglepő s oly gyakran megfélemlítő benyomásai következtében nagy hamar átváltozott a természeti erők s a természeti tüneményekben nyilatkozó erők istenítésére s ezen a téren a különbnél különb tévelygések annyira megszaparodtak, hogy ez értekezésemben ezeknek csupán csak legfőbbjeire szorítkozhatom, ilyenek: 1. a természet tüneményeinek s legfőbbképen az égi és légi tüneményeknek istenítése (*sabeismus*); 2. a szárazon és tengeren látható állatok, élettelen tárgyak s készítmények cultusa (*fetichismus*), mit a portugál hajósok, kik Afrika nyugoti partján az ottani négekkel megismerkedve szokásaikat megfigyelték, saját nyelvökön *feitiço*-nak mondotak²⁾; 3. *Šamanismus*, a mely a földi tüneményekben nyilatkozó láthatlan erőket ruházza fel isteni attributumokkal; *Šaman* szó, mely helyesen *Saman*-nak mondandó ki, Bálint Gábor szerint a mandsu

¹⁾ E czikkek legnagyobb részt a „Ker. Magvető“-ben jelentek meg.

²⁾ *Feitiço* a latin *factitius*-ból ered s 1. csináltat. 2. ált. jelent, p. o. *chave feitiça* „álcukcs.“

sa-, sá m-bi „látok“ igéből eredt. Ez erők jótékonyok és kártékonyok lehetnek, a mint jó vagy rossz szellemek nyilatkoznak általok. A Šamannak tudni kell, hogy hol, kiben, vagy miben van a bajt okozó szellem, melyet aztán el kell üznie vagy meg kell kérlelnie. ¹⁾ Ez a vallás: a szellemek cultusa s egyik válfaja az ősök tisztelete, kik szellem minőségökben nem szűnnek meg maradékaik iránt érdeklődni s hatalmokat elég gyakran ezek megkárosítására érvényesítik az ezen cultust való népek balhiedelme szerint.

Általányosan a fetichismust, némelyek azonban a Šamanismust tartják a vallástörténelem legrégebb korszakának. Mind a két nézet téves. Hogyan is lehetne, hogy a protomonothéismus után azonnal akár a személytelen szellemi erők, akár az élettelen tárgyak cultusa következzen? A vallásos eszmék fejlődése nem mutat oly egyenes haladást alólról felfelé fokról-fokra, melyet visszaesések, hátramenő lépések meg nem zavartak volna; az ilyen haladás csak szám-tanilag gondolható s mértanilag ábrázolható, de az empiricus fejlődés egész birodalmában sehol sem fordul elő. A protomonothéismus után tehát a sabaeismus következett, mert a kezdetleges ember előtt a legmegfejtetlenebbek, titokzatosabbak az ég s az égi tünemények voltak; s míg az éj sötétje, a nap- és holdfogyatkozások, a tomboló vihar, jégeső, légkövek hullása, villám és mennydörgés borzalommal töltötte el lelkét, addig a tiszta kék ég, a nap világa, a szemlélt öröm és hála érzetére ragadta. Azt mondja, a magyar közmondás: „az éj mindennek ellensége“ s az árja népek a napot Mithra név alatt az emberi nem jóltevő barátjának nevezték. Az égi hatalmak nemcsak közvetlenül, de közvetve is a földi lényeket átható szellemek által éreztetik befolyásokat az emberrel. A nap és hold sugárait árasztja a földre, a villám a lég magasabb rétegeiből csap le, a jégeső felülről hull alá s mindezek égről jött szellemekként hatnak jótékonyan vagy kártékonyan a velek szembe védtelem emberre. E szellemeket az alexandriai synkretismus dēmiourgos-ok (δημιουργοί) neve alatt a teremtés munkája közvetítőinek tette s egész rendszert alkotott, melyben az isteni hatalom tevékenységének közvetítői soroltatnak fel. E szellemek meg nem szűnnek összeköttetésben lenni ama mennyei tüneményekkel, melyekből eredetöket vették s ez okon a šamanismus pályafokán az égbolt személyesített istenei még korántsem halványodtak, így a hold a finneknél és a csuvaszoknál

¹⁾ L. Kálmány Lajos „Mythologiai Nyomok a magyar nép nyelvében és szokásaiban“ (Budapest, 1887.) című értekezését, az 5-dik lapon.

„személyesített isten, kinek gyermeke, illetőleg udvara van, kit férfinak, királynak mondanak, míg a mandsuknál csak hold-szellemet találunk.“¹⁾ Ime ebből is látjuk, hogy a vallástörténelmi korszakok nem egyoldalú s kizárólagos irányzatról tanuskodnak s az újabb alkotó elemek nem úgy érvényesülnek, hogy a régiek felől még emlékezet se legyen. Egy későbbi korszakban a szellemi erők által áthatottnak képzelt földi lények, állatok, növények, kövek és készítmények külön cultusban részesülnek s a művelődés alanti fokán álló ember arról is megfélemedezik, hogy e lények és tárgyak csupán csak jelképek, a szellemi erőkre emlékeztetők s p. o. egy állatcsont darabot minden további vonatkozás nélkül csodás erővel felruházottnak tart.

A fetischismus irányzata is ép oly távol van attól, hogy kirekesztő legyen, mint a šamanismus, hiszen az áfrikai vad törzsek isten neveinek némelyike eredetileg az eget és napot jelentette épp úgy mint az árja népeké s a legfőbb isteni lényben való hit nélkül ők sem szükölködnek, így p. o. az Ediyahok legfőbb istenöket Rupi-nak nevezik s rajta kívül számos szellemi közbenjárókban hisznek, kik a végtelen távot, mely az embert a fölénytől elválasztja, folytonos tevékenységek sajátos köreivel betöltik.²⁾ A fejlődés ezen elhajlásai közt a vallásos eszme egészséges csirája lassan bár, de észrevétlenül is mind jobban megerősödve tovább fejlődött s a vallásos fogalom, melyet az emberi képzelet az égről alászállított a földre, innen ismét felfelé emelkedett a magas égbé. A fejlődés e pályafokához érve egy szép és örvendetes látkép nyílik meg lelki szemünk előtt, mely lépten-nyomon mind magasztosabbá lesz. A vallási eszme tisztultával közelebb vezetettünk a szeretet Istenéhez.

A művelődés különböző fokain álló népeknél, mint a hogy látjuk, a vallásos életnek nem egy, minden mást kirekesztő irányával találkozunk. Az áfrikai négeknél már is találkoztunk a legfőbb lényben való hittel s viszont a fejlettebb népek vallásos életében a gondos vizsgálónak szemébe fognak tűnni a sabeismus, Šamanismus, ősök tisztelete és a fetischismus maradványai. Vegyük szemügyre a hellének és rómaiak vallásos életét s mit fogunk látni? Homer világosan mondja, hogy Zeus hatalmasabb, mint a többi isten együttesen;³⁾ a hellén bölcsök egynémelyike, így Sokrates, egy fölényben hitt és ha istenekről is szólt, e többes alakban az egy istent imálda:

¹⁾ L. Kálmány Lajos id. értekezését a 8. l.

²⁾ Müller Miksa „Lectures on the Origin and Growth of Religion“ cz. műve 109-ik lapján.

³⁾ II. 8. 18 s a kk. vv

Plato egyik művében az egész világot minden teremtményeivel együtt Istennek szeretete által teremtettnek mondja. ¹⁾ Ez az isten már nem valamely görög államnak vagy az összes hellén népnek istene: Ζεὺς Ἑλληνικός vagy Πανελλήνιος, hanem a mindeneket teremtő, a kiről Jeremiás azt mondja: „teremtette a napot, holdat, csillagokat.“ ²⁾ A míg a bölcsek így gondolkodtak, a hellén néptömeg szintén már nem azt vallotta többé, a mit egykori ősei a sabeismus korszakában, sőt a természeti hatalmak személyesítői se jelentették neki többé azt, a mit eredetileg kifejeztek, hanem ethikai hatalmakká változtak át a műveltebbek vallásában, így Apollóban a művelt hellén nem napistent, ³⁾ hanem a jóst, a költészet és ének égi mesterét, a rend és törvény védnökét tisztelte s tőle kért a költő ihletet. ⁴⁾ És ime a helléneknél, a hol a vallásos eszme ily magasra fejlődött, ott látjuk a természeti erők istenítésén kívül, mely szemökben az egész teremtett világot meglelkesítette, a jó és rossz szellemek és az ősök cultusát, hiszen a πατρώοι Θεοί és a Θεοί σύναμοι-k ép anynyira az istenített ősök, mint a rómaiak Laressei, s Penatesei (a Lemuresek eredetileg szintén éjjeli bolygó lelkek, a hazajárt holt emberek, mint a hogy e latin szót Pariz Pápai fordítja). ⁵⁾ S a feticismusnak is számos jeleit találjuk meg a helléneknél, így a magicus kövek, az aerolithek, a bűvös erővel felruházott plánták (φάρμακα), p. o. egy pontusi növény felhasználásával az ember a gabonát más ember földjéről a magáéra áthozhatónak vélte. Ha az egy Istent imádó zsidók oly könnyen s oly sokszor vissza nem esnek vala a sabeismus cultusába, bizonyára Mózes nem mondta volna Izrael népének: „Se pedig fel ne emeljéd a te szemeidet az égbe, hogy látván ott a napot és holdat és a csillagokat, az égnek minden seregeit, meg ne csalattassál és meg ne hajtsad magadat azoknak és ne tiszteljed azokat, melyeket a te Úrad Istened közöltt minden népekkel, kik az egész ég alatt vagynak.“ ⁶⁾ De nemcsak az égi testek tisztelete, hanem

¹⁾ Tim.

²⁾ 31, 35 נָתַן שְׁמֵי שָׁמַיִם לְאֵרֶץ יִשְׂרָאֵל stb.

³⁾ Az Ἀπόλλων név valószínűleg ἀπόλλυμι-vel („pusztítani“) függ össze s eredetileg a meleg égélj delelő napját jelentette.

⁴⁾ Az Apolló által megihletett, ki megkapta, a miért esedezett, a lelkesedést, a hellének φοιβάλαμπτος-nak vagy φοιβόληπτος-nak is nevezték, a Phoibos által megragadottnak.

⁵⁾ L. „What is Left of Christianity? By W. S. Lilly“ megj. „The Nineteenth Century“ 1888. évf. augusztusi számában.

⁶⁾ Mózes V. k. IV. r. 19. v.

a Šamanismus szellemei is jól ismertek Izrael népe előtt, mint a hogy Saul példájából látjuk, a kit egy gonosz lélek gyötört, „mely az Urtól bocsáttatott.“¹⁾ A rosz szelleme, testi betegség és erkölcsi nyavalya, az a z ö r d ő g, melyet Krisztus urunk mondása szerint böjtöléssel és könyörgéssel lehet kiűzni. Azt a kórságos fiút, ki nyavalyásul gyötörtetett, „mert gyakorta esett a tűzbe, gyakorta a vízbe“, a šaman vallás papjai, a mongolok bö g ê-i, a török eredetű nép fajok k a m-jai (a székeleyknél k a n t a „kuruzsló“, l. ö. h. v. a hun E s-k a m és A t a-k a m nevet²⁾) lármával vagy bűbájos szerekekkel igyekeztek volna meggyógyítani, kit Krisztus urunk tanítványai nem gyógyíthattak meg, megváltónk, mint a hogy Máténál olvassuk, k ö n y ö r g é s és bö j t ö l é s által megrögzött bajától me g s z a b a d i t o t t a.³⁾ Mikor a jósnő Endorban Saulnak egy vén embert idézett fel, a kin bő köntös volt, e vén emberben Saul Sámuelre ismert „és artzal a föld felé meghajtá magát és tisztességet tón neki“. Ez a Sámuel bizonyára az ősök tiszteletének egyik alakja, kit a néphiedelem a jóslás tehetségével ruházott fel s illetéknépen az isteni attributumok egyikének tett részesévé. Azok, kik a holtak szellemeit felidézték, héberül o b ô t (רִבְרִיבִי)-oknak neveztettek. És a fetischismus világos mutatójelei sem hiányoznak Izraelnél, mert mi egyéb volt az Ezékiel által említett „egybeszorító szerszám“,⁴⁾ (רִיבְרִיבִיבִי, mely szó eredetileg a kiterjesztettet, vagy kiterjedőt jelenti, l. ö. h. v. az aethiop safecha „kiterjeszteni“ igét), ha nem amulet? (az a m u l e t szó valószínűleg az arab h a m û l a t ű m „tereh“ alakból lett). A prophéták örökös küzdelemben vannak a sabeismus, samanismus s fetischismus követőivel, kiknek lelke hozzátapadt e balhiedelmekhez s nem tudott az egy Isten magasztos eszínjéhez felemelkedni.

Ezek után áttérünk az említettem mozzanatok másodikára, a kulturait értem. Az egyenlőségi tan merev theoretikus kifejtésében ellentétben áll mind azzal, a mit a természetben látunk. Az egyes népfajok sem ruháztattak fel egyenlőképpen a szellem adományaival és ha a művelődés terén a legmesszebbre haladott népek lelki világába mélyedünk be, a gondolkodásnak három főirányát fogjuk észre venni, u. m. 1. az általányosítót, 2. a megkülönböztetőt, 3. az okfürkészt. E különböző irányok természetesen különböző eredményekhez vezetnek; az általányosító rendszerek alkotására, a megkü-

¹⁾ Sámuel I. k. XVI. r. 14. v.

²⁾ L. Vámbéry „A Magyarok Eredete“ a 43-ik lapon.

³⁾ Máté XVII. 21.

⁴⁾ XIII. r. 18. v.

lönbötető az egyes tények és adatok megfigyelésére indit, az okfűrkészés a bölcsészeti tanulmányt fejti ki. Némely nép kiválóan szemléleti, míg a másik a tapasztalati ismeretek terén tűnik ki, az egyik nép a szellemi munka terén merészen alkot, a másik óvatosan alkalmaz, az egyiknek élénk művészi érzéke van, a másik e tulajdonnal nem dicsekedhetik. A népek abban is különböznek egymástól, hogy az egyik az ismeretek egyetemének egyik ágát, a másik a másikat ápolja kiváló előszeretettel. A dispositiók e különfélesége meg van már a népfajok lelkében s az ebből elágazó egyes népeknél nem egyforma arányokban nyilvánul. Ez a népi különbség azonban maga is változást szenved, még pedig 1. a népek érintkezései, 2. a különböző népek vegyülése által. Ez a vegyülés magyarázza meg p. o. a spanyol nép következő vonásokból álló jellemét, melyet Emilio Castelár felette érdekesen e szavakban vázol: „A ki physiologiai elemeinket vizsgálja, különböző egymás tetejébe halmazott tényezőket fog találni. Az iberiai könnyedséghez odasimul a kelta súlyosság, a kelta súlyhoz a görög ihlet, a görög ihlethez a latin bátorság, a latin bátorsághoz a german individualismus, a german individualismushoz az arab szenvedélyesség. Mindez összeolvadva található meg, s képezik a megváltozhatlan alapot e faj halhatlan természetében, melynek győzedelmes összeforrasztó ereje lehetőséggé tette, hogy mindamaz elemek, melyeket a történelmi véletlen feléje sodort, saját erejévé átalakitassanak. Ebben hasonlít a fához, melynek meg van az a csodálatos tulajdonsága, hogy magába tudja szívni a föld nedveit, az esőt és harmatot, a légkör sajátosságát egyaránt.“¹⁾ Ha földtekénk ethnographiai képére tekintünk, a művelődésnek az isotherm vonalokhoz hasonló elhajlásait fogjuk látni és ha e vonalok közt valamely művelődés chronologiai folytonosságát vesszük szemügyre, azt fogjuk látni, hogy minden művelődésnek meg voltak hosszabb vagy rövidebb időre szóló visszaesései, elhanyaglásai. E szempontra helyezkedve, nem lesz reánk meglepő annak látása, hogy míg az egyik nép ugynevezett vaskorát éli, a másik és talán szomszédjában még a kőkorszak neolith fegyvereivel s szerszámaival támad s védekezik s elégiti ki egyszerű életmódja kevés igényét. Még egy dologra kell különösen figyelmeznünk s ez az, hogy legkülönösebben az ó-korban az akkori kultur-népeknek és államoknak a művelődés nem egész egyetemét hatotta által, mert akkor még nem volt oly térszínítő (niveleur) mint a közoktatásnak jelenlegi intézményei, sőt maga a lakosság is,

1) L. a „Nemzet“ 70-dik számának mellékletét (1882-ben).

még eredetére nézt is különböző elemekből állott, így p. o. Attikának legszebb virágzása korszakában 400,000 rabszolga mellett csak 140.000 szabad polgára volt. A sophisták és rhetorok pénzért tanítottak s ezért a szegények nem vehettek részt előadásaikban. Ezek s az athenei eupátridák igen rossz neven vették Sokratestől, hogy ingyen tanít s ez által az ismereteknek a nagy tömeg közt is utat nyit s a mit nyíltan ki nem mertek mondani, az ellene támasztott vádban kerülő uton jutott kifejezésre, midőn a vádirat azt állította felőle, hogy az ifjúságot elrontja: *ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων.*¹⁾ Végül minden emberi társadalomban néhány egyén annyira kiválik polgártársai közül, hogy ezekre környezetük rendes mértéke nem is illeszthető. Az ilyen lángesznek alkotásai gyakran nem is azon korszakra hatnak, a melyben élniök s munkálkodniok adatott, hanem a későbbi időkre, hasonlóan a napsugarakhoz, melyek a légkör magasabb rétegein úgy hatnak keresztül, hogy azokat át nem hevitik s az, a mi távclabb esik eredetöktől, földünk felülete részeseedik jótéményeikben.

Az erkölcsi élet az említett mozzanatok mindegyikével szoros kapcsolatban áll, s ha a kettő egymással összhangzó, de csak ezen feltétel mellett, velök emelkedik, velök sülyed.

S ezek után visszatérhetünk jelen értekezésünk fő tárgyához.

Az imádság értéke négy tényezőtől függ, u. m. 1. az istenség-ről, ill. a főlényről való vallásos fogalomtól, 2. a művelődés fokától, 3. az etnikos lelki tulajdonságaitól, 4. az egyéniségtől. E négy tényező együttesen működik közre. Innen van, hogy Izraelnél a farizeus nem úgy imádkozott, mint a sadduceus s ezekétől megint különbözött a nazir imája. A vallásfelekezetek, ha bizonyos földolgozatra nézve egy alapon is állnak, a vallásos eszmék körében mégis annyira elágazók, hogy idő multával az egyesítő kapcsok azon arányban lazulnak meg, a mely arányban a különbségek szemmel láthatóbbakká lesznek. Ugyanazon népnek művelt elemei a vallásos eszméket más-kép fogják értelmezni, mint a műveletlenek, ezért mondja János, hogy „a ki setétben jár, nem tudja hova megyen“.²⁾ A népszellem vele született s idők folytán a viszonyok hatalma által elsajátított dispositiói szerint, az imádság a különböző népeknél az általános vonások mellett is sajátos jelleggel bír. Másért eseng a földműves, mint a pásztor, s a vadász és halász se azt kéri, a mit ez a kettő; a

¹⁾ Plato Apol. p. 24. Sokrates az utczáról hitta meg hallgatóit, ha arczkifejezésök iránt bizalmat érzett.

²⁾ 12, 35.

földművelő skythák (Σκ. ἄροτριρες) bizonyára nem azért könyörögtek, a miért azon névrokonaik, kik vándoréletet folytattak (Σκ. Νομάδες). S nemcsak a néplélekről lehet szó, de a népek kedélyvilágáról is s ennek sajátos hullámzása nagyon is észrevehető a különböző népek imádságain. És végül az egyéni tényező veendő számba s erre különös súlyt kell fektetnünk, mert hiszen az imádság egyéni életünk mélységéből tör elő, kedélyvilágunknak ez egyik legönkéntesebb nyilatkozata, az egyéni lélek ennek szárnyain emelkedik teremtőjéhez. Hála az isteni gondviselésnek, a szolgaság korszakaiban is támadnak a szabadságnak valódi apostolai, világos szellemek fénylenek a sötétség századaiban is, a műveltség alanti fokán álló népeken se sujt egy oly átok, mely ne engedné, hogy közöttök is egyesek ne emelkedhessenek fel a szellemi kitünőségnek addig nálók nem látott magaslatáig s az ilyenek tekintélyét bizonyára népok érezte is. Ezek a vallás terén is könnyen válhatnak reformátorokká, egy új felekezet, vagy legalább egy új világnézet megalapítóivá. Ezért ne csodálkozzunk, ha a művelődés alanti s legalantibb fokán álló népeknél is oly imádságokra találunk, melyek egy fennkölt szellem elmélődésére vallanak. A Yebu nép Afrikában az ég királyához s urához, a láthatatlan teremtőhöz imádkozva a földre tekint s egyik imája így hangzik: „Isten az égben, óvj meg minket betegségtől és haláltól. Isten, adj nekünk boldogságot s tudást.“¹⁾ Mennyivel magasabbra emelkedik ez az imádság, melyben a Yebu boldogságért s ismeretekért könyörög a láthatatlan teremtőhöz, mint a Kolh népé, mely a mint fennebb láttuk, Tari meriah-hoz és Pennou meriah-hoz e szavakkal imádkozik: „O Tari meriah! szabadíts meg minket a tigristől s kigyótól! O Pennou meriah! add meg nekünk azt, a miért sovárgunk.“ A helléneknél a bevett szokásos imádságok felett mily magasan emelkedik Kleantes, Zenon tanítványa, következő imádsága:²⁾

„Te a halhatatlanok dicső királya, kit különböző nevek alatt imádnak, ki örökön örökké mindenható és a természet alkotója vagy, ki törvényeid szerint kormányozod a világot, légy üdvöz! Minden halandó szabadon hívhat téged segélyül; mert mi gyermekeid, képmásaid vagyunk. Én örökké dicsőítlek és örökké hirdetem hatalmatodat... Te hatod át és termékenyited mindazt, a mi van. Te legfőbb király! nálad nélkül mi sem történik, sem a földön, sem az

¹⁾ L. Müller Miksa id. könyvének 109-dik lapján.

²⁾ Κλέανθους Ἔμνος εἰς Αἴα.

égben, sem a tengerek mélységében, a rosszat kivéve, a mit a halandók elkövetnek... Te mindennemű javaknak alkotója, az emberek atyja! szabadítsd meg őket a szomorú tudatlanságtól; oszlasd el lelkök homályát, ismertesd meg velök a te bölcseségedet, melylyel a világot kormányzod, hogy téged tiszteljünk és szüntelenül dicsőítsük műveidet, a mint az halandókhöz illik.¹⁾ Kleanthes azon Zenon tanítványa volt, kinek

¹⁾ L. „Az ós keresztény irodalom monographiája“ írta Károly János Budapest, 1882), a 152—153 lapokon. Az eredeti szöveg így hangzik:

Κύριε τ' ἀθανάτων, πολυώνυμε, παγκρατὲς αἰεὶ
 Ζεὺς, φύσεως ἀρχηγέ, νόμου μέτα πάντα κυβερνήων,
 Χαῖρε· σέ γάρ παντεσοὶ θέμις θνητοῖσι προσαυδᾶν·
 Ἐκ σοῦ γάρ γενος ἐσμέν, ἐνός μίμημα λαχόντες
 Μοῦνον, ὅσα ζῶει τε καὶ ἔρπει θνητ' ἐπὶ γαίαν·

(tehát „főled vagyunk mindnyájan, egynek hasonlatosságát nyerve, mind azok, kik a földön élünk s mozgunk.“ K. ezt a verset hiányosan fordította.)

Τῷ σε καθυμνήσω, καὶ σὸν κρατος αἰὲν αἰέσω·
 Σοὶ δὴ πᾶς ἔδε κόσμος ἐλισσόμενος περὶ γαίαν
 Πείθεται, ἧ κὲν ἄγης, καὶ ἐκὼν ὑπὸ σέοιο (αἰττικαὶ σοῦ) κρατεῖται·
 Τίον ἔχεις ὑπερβῶν ἀνικητοῖς ἐνὶ χερσὶν
 Ἀμφίκη, πυρόντα, αἰεζῶντα κεραυνόν·
 Τοῦ γάρ ὑπὸ πληγῆς φύσεως πάντ' ἐρρίγασιν,
 ὧ σὺ κατευθύνεις κοινὸν λόγον, ὃς διὰ πάντων
 Φοιτᾷ, μιγνυμένος μεγάλοις μικροῖς τε φάεσσιν,
 ὧς τόσος γεγάώς, ὕπατος βασιλεὺς διὰ παντος·

(K. fordításában mellőzte a σοὶ δὴ πᾶς ἔδε κόσμος-sal kezdődő szöveget egész a „ὧς τόσος“ szavakig; a kihagyott szöveg értelme a következő: „Az egész világ a te rendeletedből fordul a föld körül s engedelmeskedik, bár merre hajtsad s önként hódol neked. Oly eszközt tartasz halhatlan kezeidben, mint a kétélű, tüzes örökéletű villámot. Ennek ütésétől a természet lényeknek mindegyike fél és megretten. Értelmet adott neki, hogy mindeneken áthatva, a nagyhoz és kicsihez egyaránt hozzá vegyüljen.“)

Οὕδ' ἔτι γίγνεται ἔργον ἐπὶ χθονὶ σου δίχα, δαίμων,
 Οὔτε κατ' αἰθέριον θεῖον πόλον, οὔτ' ἐνὶ πόντῳ,
 Πλὴν ὅποσα ρεζουσι κακοὶ σφετέρῃσιν ἀνοσίαις·
 Ἀλλὰ σὺ καὶ τὰ περισσὰ ἐπίστασαι ἄρτια θεῖναι
 Καὶ κοσμεῖν τὰ ἄκοσμα, καὶ οὐ φίλα σοὶ φίλα ἐστίν·
 ὧδε γάρ εἰς ἓν ἅπαντα συνήρμοκας ἐσθλά κακῶσιν
 ὧσθ' ἓνα γίγνεσθαι πάντων λόγον αἰὲν ἔόντα,
 Ὅν φεύγοντες ἐῶσιν ὅσοι θνητῶν κακοὶ εἰσι,
 Δύσμοροι, οἳ τ' ἀγαθῶν μὲν αἰεὶ κτῆσιν ποθέοντες,
 Οὔτ' ἐσπρόσαι θεοῦ κοινὸν νόμον, ὅτε κλύουσιν,
 ὧ κεν πειθόμενοι σὺν νῆϊ μίτον ἐσθλὸν ἔχουσιν
 Αὐτοὶ δ' αὐθ' ἔρμησιν ἄνευ καλοῦ ἄλλος ἐπ' ἄλλα.

bölcsészetét Simplicius néhány példával oly találóan jellemzi. Ch. u. előtt 260 évvel Assosban született Mysiában; Zenont husz évig hallgatta s a Stoában követője volt. Stobaiosnál maradt meg számunkra Zeushez intézett fennebbi imádsága. Sokrates egyszerien a jót kérte az istenektől, a kik legjobban tudják, hogy mi válik az emberek javára εὐχετο πρὸς τοὺς θεοὺς ἀπλῶς τ' ἀγαθὰ διδόναι, ὡς τοὺς θεοὺς κάλλιστα εἰδότες ὅποια ἀγαθὰ ἐστίν (I. Xenophon, Memor. 1, 3, 2). Az „Alkibiades II.“ czimü munka írója, kit a régiek Platónak tartottak, egyikét a hellén ó-kor legmélyebb értelmű imáinak őrizte meg az utókoroknak:

Zeῦ βασιλεῦ, τὰ μὲν ἐσθλὰ καὶ εὐχομένοις καὶ ἀνεύκτοις
 Ἄμμι δίδου, τὰ δε δεινὰ καὶ εὐχομένοις ἀπαλέξειν.

„Zeus, király, a jót akár kérjük, akár nem, add meg nekünk, s a rosszat, ha (nem tudva) kérnök is, háritsd el tőlünk.“

A spártaiak arra kérték az isteneket, hogy a jót a széphez hozzáfűzzék s ehez még azon erkölcsi erőért könyörögtek, mely a szenvedett sérelmet elszenvedteti: τὰ καλὰ ἐπὶ τοῖς ἀγαθοῖς διδόναι — ταῖς εὐχαῖς προστιθέασι τὸ ἀδικεῖσθαι δύνασθαι (I. Plutarchus Mor. p. 232).

Ez imának szerzőjét nem említi Plutarch, de mindenkől látjuk, hogy szerzője Spárta egyik legmélyebb eszű bölcse volt, kit a valódi humanismus, az emberszeretés meleg érzete lelkesített. Az a bánásmód, a melyben Spartában a Heloták részesültek s néhány vad szokás, melyekhez e nép szivósan ragaszkodott, éles ellentétben állnak a közölt imával, mely mégis, bizonyára nem azonnal, de lassan-lassan közkeletivé lett a spártaiaknál. Ily hatást gyakorol az egyén a tömegekre. S e példák sorát Sokrates végső imájával rekesztem

Οἱ μὲν ὑπὲρ δόξης σπουδῆν δυσεριστον ἔχοντες,
 Οἱ δ' ἐπὶ κερδοσύνας τετραμμένοι οὐδενὶ κόσμῳ,
 Ἄλλοι δ' εἰς ἄνεσιν καὶ σώματος ἡδέα ἔργα,
 Σπεύθοντες μάλα πάμπαν ἐναντία τῶνδε γενέσθαι·

(Mind ezt K. nem fordította az Ἄλλὰ συ-η kezdve)

Ἄλλὰ Zeῦ πάνθωρες, κελαινεφες ἀρχικέραυνέ,
 Ἀνθρώπους ρῆοιο ἀπειροσύνης ἀπὸ λυγρῆς,
 Ἦν σὺ, πάτερ, σκέδασον ψυχῆς ἄπο, δὸς δὲ κυρῆσαι
 Γνώμης, ἧ πίσυρος σὺ δίκης μετὰ πάντα κυβερνᾷς,
 Ὅφρ' ἂν τιμηθέντες ἀμειβώμεσθα σε τιμῇ
 Ἵμνουνες τὰ σὰ ἔργα διηγεκέας, ὡς ἐπέοικε
 Θνητὸν ἐόντ', ἐπεὶ οὕτε βροτοῖς γέρας ἄλλο τι μεῖζον,
 Οὔτε θεῶις, ἧ κοινὸν αἰεὶ νόμον ἐν δίκῃ ὑμνεῖν·

(Ez utóbbi szavak hiányoznak K.-nál.) L. Mullach „Fragmenta philo: ophorum graecorum“ (Paris, Didot, 1860), I. k. a 141-dik lapon.

be, melyben így szól: „De imádkozni szabad és kell talán az istenekhez, hogy az átköltözés innen oda szerencsés legyen. Ezért imádkozom is s így történjék“. ¹⁾

Épp azért, mert több tényező hat közre a vallásos élet kifejtésénél, a vallás nem tart mindig lépést a művelődéssel, sőt a művelődés közepett gyakran ott látjuk vadon burjánolni a vallástalanságot. Erre nézve érdekes példákat hoz fel Müller Miksa. ²⁾ Ábrahám, a nomád kor e nagy alakja, teljesen át volt hatva Isten eszméjétől, míg Salamon király, a tudomány s művészet előkelő nagy pártfogója, Chemoš-nak s Moloch-nak templomokat épít: „Mert Salamon követi vala az Astoret bálványt, a' Sidonbeliek Istenét és a' Milkómot az Ammoniták utálatos bálványát“. ³⁾ Az indusok, kik ezer év előtt az Upanishad-okban a vallás bölcsészet legmagasabb tetőire értek, jelenleg több helyen az állatimádás mélységeig süllyedtek alá. Az itt mondottakból az is következik, hogy a vallásos eszmék fejlődő növekedése nem áll egyenes arányban az idő folyamával és ez a vallástörténelem adataival bebizonyítható tétel teljesen megegyezik a keresztény hittel, mely szerint „A próféták s apostolok fundamentomának belső szegletköve a Kristus“ ⁴⁾ és „más alapot senki nem vethet.“ ⁵⁾

A népek sajátos jellegök szerint alakulnak a kedélyök mélységéből eredő imádságok; de ez még nem minden s bármely nép individualis életében a történeti korszakok újabb eszméket hoztak előtérbe, melyekhez újabb remények s vágyódások fűződtek. Ez eszmék, az erkölcsi világ e hatalmas mozzatái, ébresztői, villanyozói az imádságban is kifejezésre találtak. A nép, s különösen az ó-korban, különböző osztályokra oszlott az elhivatások és foglalkozások szerint. E különböző osztályok életfentartásokra a gondviselésnek más-más jótéteményeit igényelvén, azért könyörögtek, mi reájok nézve a főszükség, a földmivelő a terményeket éltető esőért a kellő időben, a katona győzelemért és így tovább. Az egyén is éltének váltakozó pontjain azt kéri a jóságos gondviseléstől, mire éppen akkor leginkább reászorul s illetéknéppen kétféle imádságról lehet szó: az általánosról és az alkalmiról. Igaz, minden imádság, még a legálta-

¹⁾ Ἄλλ' εὐχασθαι γέ που τοῖς θεοῖς ἐξεστί τε καὶ χρὴ τὴν μετακλισιν τὴν ἐνθουσιεῖ ἐκατασε εὐτυχῆ γενέσθαι· ἃ θῆ καὶ ἐγὼ εὐχόμεν τε καὶ γένοιτο ταύτῃ. I. Plato Phaedonjában a 66-dik fejezetben.

²⁾ „Lectures on the Origin and Growth of Religion“, a 66–67 lapokon.

³⁾ Királyok I. könyve, XI. r. 5. v.

⁴⁾ Ef. 2, 20.

⁵⁾ I. Kor. 3. 11.

lánosabb is bizonyos pontig alkalmi, mert nincs két oly ember, a ki ugyanazon egy érzéssel imádkozzék, a valódi imádság pedig az érzés legközvetlenebb, legőszintébb kifejezése, mert az imádkozó lelkét önti ki Isten előtt s bizvást állíthatja magáról, a mit Elkána Anna nevű felesége mondott Elinek: „Nem vagyok, uram, részeg, hanem keseredett szívű — vagyok; sem bort, sem egyéb részegítő italt nem ittam: hanem az én szívemnek kívánságát öntöttem az Úr eleibe.“¹⁾ Az imádság annál magasabb, minél kevesebb önző, tehát minél inkább öleli fel magába az emberiséget, más szóval minél általánosabb. És ha e szempontról vizsgáljuk a különböző korszakok és népek imádságait, el kell ismernünk, hogy a Krisztus urunk által tanított „Miatyánk“ tiszta fenségét illetőleg minden imádság felett áll, már csak azért is, mert ebben az imádkozó nem magáért csupán, hanem embertársai javáért is könyörög.

És most lássuk, mint alakult az imádság a különböző népfajok és népek lelkében.

Kezdjük Aegyptommal, melyet a zsolnáíró Khám földjének nevez. Az Aegyptomiak a protosemiták közül valók, Ázsiából jöttek át a Suesi isthmuson Áfrikába s a művelődést a Niluson felfelé terjesztették; nyelvök a sémi nyelvekkel ősi rokonságban áll, a mint ez, hogy egyebet ne említsek, az igeképzésből világosan kitünik. Ez a nép igen vallásos volt, mint a hogy erről szokásai, képzőművészetének felelő maradványai s irodalma tanuskodnak, s a főlényt számos külön nevek alatt buzgón imádta, tőle várva a jutalmat vagy büntetést a siron tuli világban, mely leginkább foglalkoztatta kedélyvilágát.

A felvilágosultak és papok tudták, hogy e sok név egyazon Istent nevez meg, a nép azonban minden ilyen névnek személyt is költött s illetéknéppen felettébb is megélenkült pantheonjok. Ammon a szülőt és a titkos erők felfedezőjét, napfényre hozóját jelenti; Imhotep a magát megismerő s minden ismeretet magára vonatkozó istent; Pthah a teremtett világ csalhatatlan művészt; Osiris a jószágos főlényt jelenté.²⁾ Isten folyvást való küzelemben van a gonoszszal, melyet a kietlen pusztához hasonlítottak, míg Istent a Nilusban látták jelképezve. Râ „a nap“ az isteni főlény naponként látható nyilvánulásának tartatott, míg a gonosz szellemét az éj sötétjével azonosították.

¹⁾ Sámuel I. k. 1. részének 15. v.

²⁾ L. „G. Masperó's Geschichte der Morgenländischen Völker in tetertum“ németre fordította Pietsch-mann (Lipce, 1877), a 28-ik lapon.

A főistenhez intézett egyik ima így hangzik :

„Imádás neked, — a ki megifjodsz és megelevenedsz, s a ki minden nap magadat életre hozod! Imádás neked, a ki az ős khaosz-ból (n u) felemelkedel, hogy megelevenítsd teremtményeidet, a ki az eget teremtetted s láthatárának titkait elrejtetted! Imádás neked Râ, a ki az élet sugarait idejében árasztod az értelmes lényekre! Imádás neked, a ki az isteneket teremtetted, a kinek ábrázatját senki sem ismeri! Imádás neked! Ha megjáród a mennyei útat, a téged kísérő istenek örvendeznek.“¹⁾ Egy T e t a a n c h nevű hivatalnok, kinek minden nap reggelén a királyi palota legmagasabb erkélyére kellett menni, hogy onnan a felkelő napot Pharao nevében imádjá, ily imádságot mondott: „Imádás neked, ó Râ, a ki éppen most vagy felkelőben megifjodva! Feléd jövök, téged magasztallak — — — — — . Én Pharao, a nap fiának lelke, szintén megifjodom, ha szépségeidet szemlélem. Add, hogy a te fényedben ragyogjak, hogy az alvilág kapui mellett elmehessek stb.“ Más ilyen himnuszok a lenyugvó nap-hoz intéztetnek. A halottak könyvének százhuszonöt fejezete szintén számos imádságot tartalmaz.

A sinai birodalomban háromféle vallásról lehet szó, u. m. Confucius vallásáról, a Taôismusról s a Buddhismusról. Az ős régiségben a sinaiak egy S h a n g-t i nevű főistent imádtak, a ki egy egész sereg isten²⁾ felett uralkodott. Ugy látszik történetök eme legrégebb korszakában, melynek irott nyomai egész F u-h i uralkodásáig vezetnek vissza (34—68 évvel Chr. előtt), bálványokat nem ismertek s a lélek halhatatlanságának hité élt lelkökben; babonájok azonban már ekkor is felettébb sok volt. Confucius (szül. 551 évvel Chr. u. sz. e.) és L a ô t s e (54 évvel született Confucius után) ezt az ősi hitet igyekeztek a babonától megtisztítani s így eredt Sina ama két vallásfelekezete, melynek egyike Y ű (Confucianismus), másika T a ô-nak nevezetett (ez utóbbit L a ô-t s e alapította). A Buddhismus csakis Chr. u. születése előtt egy századdal hatolt be Sinába, Indiából a Brâhmanok által kiüzetve, hol azonban oly mély gyökeret vert, hogy az üldözések ellenére is ismét életűnt. Confucius leginkább a gyakorlati erkölcsant fejtette ki s noha elismeri S h a n g-t i főisten-ségét, az egy császár kivételével tiltja, hogy imádják. A császár bizonyos alkalmakkor intézett imákat a főlényhez, a mindenek terem-

¹⁾ Maspero „Sur la litterature religieuse“ megj. a „Revue politique“ 1872-dik évfolyamában, l. a 461-dik lapon.

²⁾ Ez istenek a csillagok, levegő, vizek stb. szellemei.

tőjéhez, u. m. a nyári s téli napfordulatkor stb. „Imádni kell az isteneket és a szellemeket — tanítja Confucius, — de az ember tartsa magát távol tőlök.“ A ki ilyet tanít, az a vallásreformator nevére ne tartson számot, mert a vallásos élet sarkpontja éppen az Istenhez való közeledés. La ô-tse egész más uton járt, mint Confucius, a valásbölcészet meredek magaslatait szerette felkeresni, a főistent ő is Shang-tinak nevezte, de gyakrabban illette a Li „értelem“ vagy Ta ó névvel „legfőbb értelem.“ A régi babonákat mind meghagyta, sőt még az idegen babonának is utat nyitott vallásfelekezete hitczikkeibe. ¹⁾ „A sinai taoismus theologiájában az ember nem csak lélekből és testből áll, hanem a testhez még egy az aegyptomi ka-val lényegében teljesen megegyező elem szövődik, a mely a hálál után belőle tetzése szerint kimozdulhat, ideiglenesen itt e földön járhat, kelhet, de gyakori bolyongásai után abba visszazáll. Az ősök szelleme az utódokat végkép el nem hagyja, hanem ezen ka alakjában örökdik feltők. La ô-tse tanaiban az indiai befolyásnak világos jeleire találunk.“ ²⁾ Indiának Sinával való összeköttetéseit illetőleg, l. Pliniust VI. 88.

A Kao wang king (a buddhismus egy breviariuma) elmondása előtt a sinai buddhista így imádkozik:

„Ó nagyon könyörületes és jótékony, irgalmazz az élőknek! Ó nagyon boldog és nyugodt, segíts meg minket az igazság megszerzésére!

Te, ragyogó és szépséges saját természetes fenséged által, tedd, hogy ma tökéletes szíveddel üdvösséget találjak rendeleteidben s nevednek imádásában.“ ³⁾

Japánban két vallásfelekezet van, u. m. a shintôismus és a buddhismus, előbbi eredete az idők homályába vész, utóbbi a Ch. u. sz. után való IV. s VI-dik száz év közt hatolt be. A shintô vallás a főlényt Amé-nomina-kanushi-nokami-nak „az ég központi urának“ nevezi. Ez a főlény magából két más istent nemzett, u. m. Tokami-mus-subino Kami-t és Kam-mussubi-

¹⁾ Catalogue du musée Guimet par L. de Milloné (Lyon, 1883), a LVI—LVIII. lapokon.

²⁾ „Elnöki megnyitó beszéd“ mondta gr. Kuun Géza, l. a „Hunyad. tört. és rég. Társulat“ évkönyveinek IV. k., a 12-dik l.

³⁾ „Abhyudgatarája Avalôkitêçvara sûtra“ l. a „Giornale della Società Asiat. Ital.“ II. k. 71. l.

no Kami¹⁾-t, kik a teremtés nagy munkájában segédjei voltak. Tehát itt is épp úgy van szó ahárom isteni főlényről, mint a taóizmusban, a melynek két háromsága van, u. m. a szellemi és anyagi, az előbbi a felsőbb, melynek elseje maga Shang-ti (l. ö. h. v. az indiai Trimurti-t). A shintó vallásfelekezeten levő hisz a lélek halhatatlanságban s a siron tuli igazságszolgáltatásban. Az ősök tisztelése náluk is épp úgy meg van, mint a sinaiaknál, bálványaik nincsenek, templomaikban tükröket helyeznek el a tisztaság jelképeül. A riô-bu nevű vallásfelekezetet, mely a shintóizmus és buddhizmus összekegyedéséből támadt kevéssel ezelőtt Japán császára eltörölte.² A japáni nyelv bizonyos távoli rokonságban áll a turani nyelvekhez, a mi a sinairól nem mondható. Úgy a sinai, mint a japáni nem nagy hajlandósággal viseltetnek a vallásos elmélekdedések iránt, értelmi tehetségeiket leginkább a gyakorlati téren érvényesítik. Erkölc dolgában a japáni sokkal feljebb áll, mint a sinai.

A japáni szent könyvek elrendelik, hogy az imádkozni szándékozó mindenek előtt kezét s lábát megmossa; ez megtörténvén, mindennapi imádságában a főlényen kívül, a tőle származó elhunyt császárok szellemeihez fordul és ezek után saját őseihez a legrégebb időktől fogva, s nem feledkezik meg, a levegő, tenger és rejtett helyek szellemeiről sem. Egy japáni nőnek következő imádságát jegyzem ki:

„Tisztellek és könyörgök hozzád ó hatalomnak királya! pártfogold mindenkor népedet, mely a hazáért kész feláldozni magát. Kegyelmesen engedd meg, hogy oly szent legyek, mint te vagy. Gyenge vagyok és bűnös, gyengeségeimet és bűneimet háritsd el tőlem, hasonlóan az északi szélhez, mely a föld porát a tengerbe szórja. Mosdass meg fehérre a rám tapadó piszoktól, mint a Kamo vizében szokták a szenyest fehérre mosni. Tedd meg nekem azt a kegyelmet, hogy a világ leggazdagabb asszonya legyek. Hiszek a te világosságodban, mely el fog terjedni e földön s felszínét tartósan meg fogja világosítani boldogságomra. Cselekedd kegyelmesen, hogy családom jó egészségben legyen, s különösen az én egészségemet tartsd meg, ki csupán csak téged tisztellek és téged imádlak!“ Ebben az imádságban az emberi önzés elég leplezetlenül nyilatkozik, hiszen az imádkozó nő azért imádkozik, hogy a legtöbb földi vagyonnal áldassék meg s arra kéri a főlényt, hogy különö-

¹⁾ Ez a kami igen valószínűleg összefügg a török kâm szóval, mely „varázslót“ és „orvost“ jelent, de eredetileg az isteni erővel felruházott papot jelentette.

²⁾ L. L. De Milloné id. könyvét a LXIII—LXV-dik lapokon.

sen őt tartsa meg kívánt jó egészségben. Igaz, könyörög azon népért is, melynek tagja, s könyörög családjáért is, de mindenek felett magának kér a földi jókból, melyeknek legjava a tartós jó egészség.

A turáni nagy népcsaládról szólva megjegyzem, hogy a turáni faj hat ágra oszlik, u. m.: 1. az ugynevezett finn-ugorra; 2. a számojédra; 3. a törökre; 4. a mongolra; 5. a tungusz-mandsura; 6. az ákkád-sumir-ra (a mely nép már az ó-korban enyészett el, illet. Mesopotamia sémi népeibe olvadt.) A magyart illetőleg csatlakozom Vámbéry nézetéhez s fajunkat a török családhoz sorolom.¹⁾

A finn-ugor népek főistenöket különböző nevekkal illették, így a finnek jumala-nak, a cseremiszek jumonak, a zürjének jenennek, a votjákok inmar-nak, a vogulok numitarom-nak, a mordvinok Csám-Páz-nak nevezték. Kitünő nyelvtudósunk Budenz József a jomó szóról értekezve a következőkben igen becses adalékkal járul a finn-ugor mythológiához: „De hogy kerül a jomó, jovo „bonus“ mellé a „deus“-t jelentő cseremisz jumon, finn jumala? Vajjon a régi ugor pogányságnak az „isten“-ről olyan átszellemült fogalma volt-e már, hogy ezt, mint akár a keresztyén ethika legmagasabb fokáról, $\kappa\alpha\tau'$ ἐξοχήν „bonus“-nak nevezték volna? Kissé merész volna, ily emelkedett philosophicus fölfogást az ugor ősvallásról tenni föl, melynek fönmaradt gyér emlékei eléggé bizonyítják, mily emberi módúnak képzelte az ősvallás népe az öreg istenét, s mennyire földiesnek annak mennyei gazdálkodását. A vogul mondásban az öreg istennek (numitarom atyának) van háza, háztartása, széles udvar mellett, ő vadászni jár stb. Egy szóval, gazdag nagy urnak veszi a náiv gyermek-nép képzelete, ki igazán „boldogon“ éli napjait. E fölfogásról tanuskodik még a magyar „boldog isten“ („szegény ember szándokát, boldog isten bírja“). Csakis ily értelemben lehetett az ugor ősvallás istenének neve, vagy talán inkább kiváló attributuma a jó szó, a mely név aztán egyik-másik nyelvben egyedüli és rendes névvé is válhatott, a mit jelesen a cser. jumon és f. jumala-ról állitunk, mig másutt vagy az eredetibb hitképzelet alapján az „ég (coelum)“-ot jelentő szóval nevezték (zürijén jen, azaz jeni²⁾), e helyett jelmi = finn ilma aer, coelum; votják inmar e helyett ilmari; mordvin škajdeus és coelum), vagy más melléknévvel, p.

¹⁾ Okaimat, hogy miért, már több cikkben eléadtam s szándékozom e tárgyról egy külön értekezésben is szólni.

²⁾ Mert az instr. esetben (casus instrumentalis) jeni mōn áll.

o. finn ukko (tulajdonképpen „öreg“). Az itt sejtett fejlődést, mely szerint egy „bonus“-t jelentő szó, „boldogság, gazdagság“ értelemben véve, végre az „isten“ elnevezésévé vált, szépen megvilágítja egy analog eset az indogerman nyelvek köréből, mely pedig oly határozott és biztos, hogy kifejtett nézetünket a cseremiszi jumo eredetéről is bizonyosságra emeli. Ez a szláv bog (bogü) „isten“ szó, melynek eredeti jelentését még a bogatü „gazdag“ melléknév hirdeti; szintegy u-bogü „szegény;“ s végre egyezik a bogü szó a szanszkrit bhagaval „glück, wolstand“ („gut“) s kifejlődött rajta vagy ragadt rá a „deus, isten“ jelentés, az ó persában is (baga).¹⁾

A finn-ugor népek egyikének, t. i. a mordvinoknak, néhány imádságát tette közzé nagyérdekű finn-ugor mythologiai értekezéseiben jeles tudósunk Barna Ferdinánd. Ez imádságok egyike, melyet a „Viz-isten“ ünnepén valamelyik kutforrásnál mondott el a präv-tävtär mint az ünnep vezére így hangzik:

Kjölu-Paz! viimiaú moú

„Nyirfa isten irgalmazz nekünk!

Ange Patyaj adj nekünk egészséget!“

A mordva házi gazda a Természet tündére nagy ünnepén (karácsony napján) azon imádságában, melyben az isteneket sorba megnevezi, Ange-Pataj-hoz („Anya-istenasszony“) érve így szól:

„Ange Patyaj Páz! termessz vaskos szalmaszárat, nagy kalászat, tojás nagyságu sárga szemeket. A milyent Juzta-Özaisz szeret, olyan nyáját adj nekünk. Adj nekünk sok és gyönyörű lovakat, erősöket, egészségeseket, mint a medvék. Adj nekünk teheneket, disznókat, tyukokat, ludakat, kacsákat, mindennemű nyájakat, mindenféle madarakat. A régi jót köszönjük, az újat kérjük.“²⁾ A nagyobb áldozati imákat megelőzőleg a szent fa ágai között felhangzik a vozatü, az erzamordvinok legfőbb áldozó papjának, fennhangon kiáltott szózata: sakmede vagyis „csendesen legyetek.“ Mire a megjelentek kalapjaikat leveszik s elhallgatnak. Ekkor a vozatü fennhangon így kiált: samarte! paštsin kodi! „buzgón könyörögjetek. mélyebben hajoljatok meg.“ E parancsra mindnyájan több ízben meghajtják magokat, mindenik külön-külön ezt imádkozván: „Čam-Páz könyörülj rajtunk, Voltsi Páz, Nazarom Páz, könyörülj rajtunk; Niški Páz, Svät-Vereški Velen Páz oltalmazz minket; Ange-

¹⁾ L. „Magyar-Ugor Összehasonlító Szótár“ (Budapest, 1873—1881), a 147—148-dik lapokon.

²⁾ L. „Ösvallásunk Főistenei“ (Budapest, 1881), a 45-ik l.

Pat'ai-Páz, legszentebb Istenszülő könyörögi érettünk.“ Ezután egy újabb ima kezdődik s miután a közönség ugyanazt mondta, mint elébb, a főpap segédjeivel az áldozatot felajánlja. E közben a főpap a szent merő kanalat ég felé emelve így szól: Čam Paz lásd meg s fogadd el! Nazarom Paz lásd meg s fogadd el! s így tovább. A szertartás után a v o z a t'ä a szent fára mászik s onnan kiált le: S a k m e d e! s midőn mind elhallgattak, fenszóval a következő imádságot szavalja: „Čam-Páz Niški-Páz, Svät-Vereški Velen-Páz, irgalmazs nekünk, Ange-Pat'ai-Páz, legszentebb istenszülő, hozz termésünkre északi fényt és meleg harmatot, Mastir-Páz, ehethénk, Ved-Mastir-Páz, ihatnánk, Norrovava Aparutš, növeszsz termést, Mastir-Páz, Gondviselő-Páz, táplálj bennünket, Ved-Mastir-Páz (a víz istene) adj esőt, Niški-Páz, süss termésünkre, Vergi-Mutški-Melkazó, adj szép időt, Varma-Páz, adj gyenge szellőt, Tastözais, oltalmazd meg a mi jószágunkat, Suavtuma-Özais, termeszsz sokat, Mastir Paz, termeszsz gabonát, zabot, tatárkát, kölest. Dur, dur, dur p a r e M a s t i r - P á z (lásd, lásd, lásd szörnyü Masztir-Páz).“ L. Barna Ferdinand „A Mordvaiak Pogány Istenei stb.“ czimü értekezését (Budapest, 1879), a 25—29 ll

A törökök főisteneket t a n g r i - n a k hitták; t a n g r i eredetileg eget jelent, így az altaiban t e ñ e r i, t e g r i „ég“, az ujugurban t a n g r i 1. „ég“, 2. „isten“, l. ö. h. v. az ujugur t a n g szót, mely „világosságot, nappali világosságot, hajnalhasadást“ jelent. Az ujugurok t a n g r i - n kívül a legfőbb istenséget még o k a n, csag. o g a n szóval is jelölik, mely névről Vámbéry egyik jegyzetében azt írja, hogy „szó szerint annyi mint a mindentudó.“ Az altájiak a főistent k u d a j - n a k s a b i j a š - n a k nevezik. A m e n g g i a t a s ó - o s m a n č o l a b szóról fennebb szoltunk. A török népfajról Vámbéri a „Magyarok eredete“ czimü munkájának egy helyén megjegyzi, hogy a vallás ügyeiben különbözőséget mutatnak s ezt azzal igyekszik bizonyítani, hogy a kharzarok hatalmok korában a különböző vallás formákat nemcsak megtárték, hanem egyformán figyelmökre is méltatták és tisztelték, hogy a turkománok, ghúzok és özbégek nem vonakodtak soká, hogy az iszlámra térjenek, „épen oly kevéssé, mint a besenyők az ó-korban, kiket Al-Bekri szerint már a 400 évben (1009—1010) fogolykép hozzájuk vetődött moszlim ember, ki egyuttal törvénytudós is volt, megtéríthetett.“¹⁾ Még azt is felhossa Vámbéry, hogy Közép-Ázsia mai nomádja, jöllehet a mai mollah-k már ezer esztendeje, hogy megtérítésén fáradoznak, Mohammed tanításának még mindig lanyha

¹⁾ L. az id. k. 370-ik lapján.

követője és még mindig szivesebben hódol a pogány babona emlékezetének, mint a Korán rendeleteinek. A *Kudatku Bilik* című könyv csakugyan Vámbérynek látszik igazat adni, mert ennek lapjain a régi török hitképzeteknek felette kevés nyomait látjuk. És mégis Vámbéry említett állítását túlzásnak tartom, mert a török Allah akaratja előtt mélyen meghajlik, mindent tőle vár és tőle remél; ha valamely romot lát, így kiált fel: Allah vurdu „Allah beléje ütött,“ s a kedvest és gyönyörködtetőt Allah adományának tartja. A bucsuzó társát Isten gondjaira bizza, a köszönő Istenre hivatkozik: Allah razi olsun vagy ola és így tovább. Nešri török történész szerint a Turkománok neve annyit tenne, mint „igaz hívő törökök.“ Kara-Khan fia Mussa vallásos buzgósága által tünt ki. A khazarokról, a kikre Vámbéry hivatkozik, tudjuk, hogy vallásos kérdések iránt élénken érdeklődtek. Mind ez éles ellentétben áll Vámbéry állításával, melyet az említett okokból el nem fogadhatunk. A telent török nép (saját nyelvökön Telenget) egy imáját irom ide Radloff korszakalkotó munkájából:

„Te Abijaš Khan menny, ott fenn!
 Ki a földön a füvet növesztetted,
 Ki a fán a leveleket fakasztottad,
 Ki a lábszárt hussal ruházod,
 Ki a fejen haját növesztesz,
 Te a teremtettek teremtője,
 Te mennye az elkészítettnek,
 Menny, ki a csillagokat teremtetted,
 Ti hatvan fejedelem, kik az atyát felemelétek,
 Te Ül gän Pi, ki az anyát felemelted,
 Te a teremtettek teremtője,
 Te mennye az elkészítettnek,
 Menny, ki a csillagokat teremtetted!
 Adjon Isten barmot,
 Adjon Isten kenyeret,
 Adjon Isten a háznak egy fejet.
 Te a teremtettek teremtője,
 Te mennye az elkészítettnek!
 Atyámtól azt kérem,
 Add áldásodat oh atyám!
 Segíts oh atyám,
 Házamban fejemnek,
 Gulyámban barmomnak!

Előtted meghajlok.

Adja Isten áldását!

Te a teremtettek teremtője,

Te mennye az elkészítettnek! ¹⁾

Egy telent áldás így kezdődik:

„Ur Isten szeme reád forduljon!

Az öregek áldása reád szálljon!

Magas Isten szeme reád forduljon!

A nagy emberek áldása reád szálljon!“

A tölös törzs šamanja az esőt következő szavakkal véli előidézhetőnek:

„Kairakan! Kairakan!

Alas! Alas! Alas!

Tenyérnyi széles nyilást csinálj!

Tőfoknyi nagy lyukat nyiss!

¹⁾ Az eredeti telent szöveg így hangzik:

Öröghü Abijaš kân tängärä

järghä kök čigargan,

agaška pür čigargan,

paldirga ät örghüskän,

pažina čač čigargan,

jajagandī jajuči!

jasaganing tängärä!

ada ködürghän alton pi!

änä ködürghän Ülghän pi!

jajagandī jajuči!

jasaganing tängärä!

jildis čigargan tängärä!

malī kudai pärsin!

aš kudai pärsin!

paš kudai pärsin üighä!

jajagandī jajuči!

jasaganing tängärä!

adamnang suradim,

alkižin pärsin, adam!

polissin, adam,

üüdä pažima,

ürüdä malima!

sä paškojip jadim.

Kudai alkiš pärsin!

jajagandī jajuči,

jasaganing tängärä!

L. Ra d l o f f délsiberiai török szövegeinek első részét, a 217—218 ll.

Én, nemből származott,
 A czédrusfa gyökere,
 Abu Toby szólított,
 Ongostoi Kuldurak szólított,
 Az ég köldöke a földön legyen!
 A föld köldöke az égben legyen!
 Paštigaš nevü őset hívom fel,
 Nyissa meg az ég utját!
 Tenyéryni széles nyilást csinálj!
 Tőfoknyi nagy lyukat nyiss!
 A magas hegyek mögül törj elő!
 Az Abakan-forrás felől hatolj keresztül!
 Kairakan! Kairakan!
 Alas! Alas! Alas!“¹⁾

Az ákkád, sumir nép Babylonia őslakói voltak s az ó-kori mivelődésnek nem egy vivmánya tőlök eredt. E nép főistenét Anu-nak nevezte, s hitt a tulvilági életben. Egy ó-ákkádi zsoltárban a fohász-kodó ezeket mondja:²⁾

„Hogy az én uram szívének haragja lecsendesüljen! Hogy az előttem ismeretlen Isten megengesztelődjék! Hogy az előttem ismeretlen istennő engesztelődjék! Az ismeretes és ismeretlen Isten megkérlelődjék! Az ismeretes és ismeretlen istennő megkérlelődjék! Hogy Istenemnek szíve megengesztelődjék! Hogy istennőmnek szíve megengesztelődjék! Ismert és ismeretlen Isten s istennő megkérlelődjék. Az Isten, ki haragudt reám, megengesztelődjék! Az istennő, ki haraggal viseltetett reám, megengesztelődjék! A bünt, melyet elkövettem, nem ismerem többé; a gonosz tettet, melyet elkövettem, nem ismerem többé! Kegyteljes nevet nevezzen az én Istenem! Kegyteljes nevet nevezzen az én istennőm! Kegyteljes nevet nevezzen az ismert és ismeretlen Isten! Kegyteljes nevet nevezzen az ismert és ismeretlen istennő! Tiszta ételt nem ettem! Tiszta vizet nem ittam! A boszuság, melylyel Istenemet illettem, észrevétlenül ételemmé vált! A baj, melyet istennőmnek okoztam, váratlanul reám nehezedett! Oh uram! bűneim mepszaparohtak s nagyok gonosztetteim! Istenem, bűneim megsokasodtak, s nagyok gonosztetteim! Istennőm, bűneim mepszaparohtak s nagyok gonosztetteim! Ismert és ismeret-

¹⁾ L. Radloffnál az id. kötet 220—221-ik lapján. A Kairakan istennévre a magyar Kairakán emlékeztet.

²⁾ L. Sayce fordítását az alább id. könyvben.

len Isten, bűneim száma sok s nagyok gonosztetteim! Ismert és ismeretlen istennő bűneim száma sok s nagyok gonosztetteim! A bünt melyet elkövettem, nem ismerem; a gonosztettet, melynek elkövetője lettem, nem ismerem. A bántalom, mely ételemmé vált, — nem tudom hogy? A baj, mely lesújtott, — nem tudom hogy? Az ur szívének haragjában reám tekintett, az ur szívének boszúságában meglátogatott, az istennő nehezteléssel volt reám s fájdalomba taszított, ismert és ismeretlen Isten szorongatott, ismert és ismeretlen istennő bántalmakkal illetett. Segedelmet kerestem, de senki kezemnél nem fogott; sirásra fakadtam, de senki segítségemre nem jött. Hangosan kiáltok, de senki szavamra nem hallgat; kinjaimban a földön fetrengek s fel nem nézek (többé). Irgalmas istenemhez fordulok, hangosan zokogok; istennőm lábát csókolom, és . . . az ismert és ismeretlen Istenhez zokogok, ismert és ismeretlen istennőhöz száll hangos sóhajtásom. Oh Uram, néz (kegyelmesen) reám, s hallgass meg könyörgésemet! Oh istennő, néz (kegyelmesen) reám, s fogadd el imádságomat! Ismert és ismeretlen Isten, ismert és ismeretlen istennő . . . Meddig oh Istenem, . . . Meddig oh istennőm, nem fog arczod felém fordulni? Mikor oh ismert és ismeretlen Isten, fog szíved haragja lecsillapulni? Az emberiség ros s belátás nélkül szükölködik. Bármennyi ember is legyen, mit tudhat egyikök is. Akár jót, akár rosztat tesznek, belátás nélkül cselekednek. Oh uram, szolgálodat a földre ne tipord! S a vízbe merültted kezédnél fogd! A bünt, melyet elkövettem, változtasd kegyelemre! A gonosz tettet, mit elkövettem, kapja el a szél! Roszaságomat szakítsd ketté, mint egy ruhát.“

(Végo következik.)

GRÓF KUUN GÉZA.

UNITARIUSOK MAGYARORSZÁGON A XVI. ÉS XVII-İK SZÁZ ÉVBEN.

II.

AZ UNITÁRIUS VALLÁS ELTERJEDÉSE ESZTERGOM VIDÉKÉIG.

Harmadik közlemény.¹⁾

Klasszikus földje hazánkban a kereszténységnek Baranya. A legenda szerint maga Péter és Pál apostol is járt volna itt és e vidéknek már az első százban püspöke lett volna . . . Annyi kétségbe vonhatatlan, hogy a hazánkban legelőször itt hirdetett kereszténység az apostoli kereszténység vala. Az Athanasius által szított trinitarius mozgalom hazánkat Arius részén érte. Mint Sulpicius Severustól tudjuk, a két Pannoniának majdnem minden püspöke, a Dunától fel Noricumig, Arius hitén állott.²⁾

Singidunum (Belgrád), Cibalis (Vinkovce), Mursa (Eszék) és Sopianae (Pécs) püspökei lobogtatták a római kereszténység előtt ekkor az egyistenhítőség zászlaját.³⁾ Constantius császár diadala Eszék mellett (350-ben) a monotheizmus, az unitarizmus diadala volt. Virágzott soká még a rómaiak kivonulta után is Sopianae vidékén e hit. A húnok idejében a szövetséges gothok,⁴⁾ az avarok idejében a szövetkező longobardok Arius hitét vallották. Sőt a római birodalomba bevonuló gothok nyomán fölsarjazott utóbb a patarének feleke-

---

¹⁾ A két első közleményt lásd a „Keresztény Magvető“ mult évi 4-ik és 6-ik füzetében.

²⁾ Omnes fere duarum Pannoniarum episcopi in perfidiam Arianorum coniurarent. Sulpicii Sev. Hist. Eccl. lib. 2. Vess össze Haas: Baranya, 122. 124.

³⁾ Haas: Baranya. 124. — Lányi Károly magyar egyháztörténelme. Átdolgozta Knauz Nándor. 32. l.

⁴⁾ Haas: Baranya. 124.